

Om detta må ni berätta – en analys av den tredje generationen överlevandes berättelser om Förintelsen

ANNA SARRI KRANTZ

DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.121512>

ABSTRACT • Förintelsen är ett historiskt skeende som är närvarande i en svensk samtid och bearbetas inom kultursektorn, politiken, forsknings- och skolvärlden av både det svenska majoritetssamhället och den judiska minoriteten. Under 2010-talet har de överlevandes barnbarn trätt fram och kallar sig för den tredje generationens överlevande. Några ur den generationen har självmant tagit på sig ansvaret att berätta sina mor- och farföräldrars historier i både muntlig och skriftlig form. Tillsammans formar dessa skildringar ett transmedialt berättande som innehåller mytiska strukturer, element och språkbruk. Syftet med artikeln är därför att belysa detta mönster. Artikeln bygger på ett socialantropologiskt fältarbete i Stockholm som genomfördes under 2010-talet. Observationer genomfördes på ett flertal platser i Stockholm med omnejd, och därtill gjordes intervjuer med personer från den tredje generationen. Analysen fokuserar på det transmediala berättandet, framförallt texter och radioprogram som producerats av den tredje generationen, och den struktur, de mönster och de språkliga symboler som den tredje generationen valt att centrera berättelserna kring.

UNDER 2010 OCH 2020-TALET har förintelseöverlevande barnbarn trätt fram i det publika rummet. Några av dem har tagit på sig ansvaret att föra berättelser om Förintelsen vidare i ett offentligt sammanhang i 'ett transmedialt berättande'. Detta innebär, enligt Kingsepp, att: 'samma berättelse återfinns i många olika varianter, genrer och medieformer, som alla på en metanivå samverkar i att skapa en bild som både kan vara motsägelsefull och innehålla generella likheter' (2012, 12).

I det transmediala berättandet synliggör barnbarnen sina far- och morföräldrars överlevandehistorier. Där väver några av barnbarnen in sina egna vittnesmål om en dagsaktuell antisemitism som antingen riktas mot dem själva, under skolgången, eller som riktas mot den judiska minoriteten i Sverige. På detta

sätt bidrar de genom en egen produktion till att reproducera den kollektiva minnesbearbetningen av Förintelsen samt ett berättande om historisk och samtida antisemitism.

Som grupp har barnbarn till de som överlevt Förintelsen studerats utifrån ett socialantropologiskt perspektiv av Carol A Kidron. I sin forskning har Kidron belyst den generationella minnesbearbetningen av Förintelsen och specifikt hur barnbarnen förhåller sig till minnet av Förintelsen. Hon har också studerat deras roll i produktionen och reproduktionen av minnet av Förintelsen och har kunnat visa att minneskulturen om Förintelsen sker på en både institutionell och individuell nivå. I studier har Kidron (2009, 2010) belyst att tystnaden har spelat en avgörande roll i vissa överlevandefamiljer där barn och barnbarn

förhållit och anpassat sig till rådande förhållanden. I en annan av hennes studier har det framkommit hur överlevandefamiljer relaterar till släktingar som mördades under Förintelsen och hur hågkomsten kommer till uttryck i form av vanor, ritualer och ceremonier (Kidron 2014). I ytterligare en studie har Kidron (2015) visat hur institutioner och överlevandefamiljer tillsammans och i samklang producerat och reproducerat det kollektiva minnet i givna nationella ceremonier och ritualer. De överlevandes vittnesmål har utgjort kärnan i reproduktionen av minneskulturen för både överlevandefamiljerna och institutionerna där barnbarnens berättande är centralt.

I den forskning jag har bedrivit om de förintelseöverlevandes barnbarn har jag visat hur minnet av Förintelsen och far- och morföräldrarnas livshistorier, i kombination med en både historisk och samtida antisemitism, formar och påverkar barnbarnens identitet. Studien har också visat att barnbarnen identifierar sig som den tredje generationens överlevande i ljuset av den pågående, och ständigt närvarande, antisemitismen (Sarri Krantz 2018). Antisemitismen, som barnbarnen berättar om och själva upplever, kommer till uttryck i både manifest och latent form. Den manifesta formen för antisemitism manifesteras genom fysiska attacker mot personer och egendom samt hatisk propaganda. Den latent formen sker i vardagen genom subtila signaler och åsikter om judars beteenden. Det är en form som handlar om människors attityder och åsikter snarare än agerande (Benz 2004). Jag har också framhållit hur barnbarnen väljer att leva ett aktivt judiskt liv där de judiska institutionerna, kalendariet och den publika minnesbearbetning av Förintelsen utgör arenor och forum där den judiska identiteten kommer till uttryck och synliggörs. De barnbarn som har ingått i studien definierar sig som den tredje generationens överlevande och denna identitet har sin utgångspunkt i just släkthistorien och

den historiska antisemitismen under andra världskriget. Samtidigt formas den av en samtida, ständigt närvarande, antisemitism som barnbarnen tvingas förhålla sig till vilket påverkar både deras identitet samt deras vardagliga ställningstaganden, exempelvis huruvida de kan och bör vara öppna med sin judiska tillhörighet (Sarri Krantz 2018).

Inom litteraturvetenskapen förekommer också forskning om den tredje generationens litterära bearbetning av minnet av Förintelsen (Aarons, Berger 2017; Reynolds 2017; Gorrara 2018; Mihailescu 2018). Studier visar att den tredje generationen ofta baserar sitt berättande på 'vague references, indirect stories, conversations overheard, oblique observation, and from documents' (Aarons & Berger 2017, 6) som de tolkar och återger utifrån en individuell förstäelse och som därför är 'imaginatively reconstructed' (ibid., 4). I berättelserna återvänder barnbarnen till far- och morföräldrarnas tillvaro så som den gestaltades innan kriget och förföljelserna började. De återkommer ofta till specifika skeenden under Förintelsen och de överlevandes tillvaro i getton, koncentrationsläger eller på flykt (ibid., 12). Barnbarnen åstadkommer på detta sätt 'time-travels' som sker i tiden, rummet, språket och fantasin (ibid., 13). Förintelsen är för barnbarn något som utgör 'the defining moment in time' (ibid., 27) och det är ett medvetet val och en medveten handling att vittna om sina far- och morföräldrars livshistorier (ibid., 15).

I denna artikel ska jag bidra med ny kunskap om den tredje generationens publika berättande med utgångspunkt i fyra olika berättelser som levandegör far- och morföräldrarnas upplevelser, erfarenheter och minnen från Förintelsen. Syftet med artikeln är att belysa hur den tredje generationen i Sverige har tagit på sig uppdraget och ansvaret att föra de överlevandes berättelser vidare och hur de använder sig av ett transmedialt berättande med mytiska inslag för att åstadkomma detta.

Frågeställningarna är därför:

- Hur utformar den tredje generationen sina berättelser om Förintelsen?
- Vilka mytologiska mönster framträder i den tredje generationens berättande om Förintelsen?
- Vilken betydelse har berättandet för barnbarnens identitet?

Artikeln inleds med en metoddel samt ett avsnitt som belyser hur Förintelsens minnesbearbetning vuxit fram efter andra världskriget. Därefter diskuteras i vilken form och uttryck berättandet har fått efter andra världskriget. Här kommer teorier om det transmediala berättandet diskuteras samt teorier om myten. Därefter belyses den tredje generationens transmediala berättande vilket följs av en diskussion som utgår från barnbarnens berättande och det teoretiska rastret. Den teoretiska utgångspunkten för resonemanget baseras på resonemang om mytens struktur och specifika element samt mytens samtida uttryck och vilken betydelse detta har för barnbarnen. En diskussion avslutar artikeln.

Metod

Under 2010-talet genomförde jag ett socialantropologiskt fältarbete i Stockholm med observationer (Aull Davies 2008, 81). Det präglades av att vara 'multilokalt' och konstruerades av flertalet 'delfält' (Hannerz 2001, 11). I samband med fältarbetet kunde jag observera att den tredje generationen ingick i en produktion och reproduktion av en samtida minnesbearbetning och ett samtida berättande om Förintelsens historiska skeende. Berättandet tog plats i bland annat skolor och stora synagogor i Stockholm. För att studera detta närmre har jag kompletterat den socialantropologiska undersökningen med att studera det transmediala berättandet, i form av tal, texter och radioprogram, som producerats av den tredje generationen. Denna del har kännetecknats av att analysera mytologiska mönster som

barnbarnen valt att centrera berättelserna kring. De mönster som återkommer i berättelserna, och som är artikelns analytiska utgångspunkt, centreras till kontraster och polarisering för att skapa både en lättigenkännlig struktur men också dynamik i berättelsen. Ytterligare mönster, av mytologisk karaktär, som återfinns i berättandet utgörs av språkliga kännetecken vilka är återkommande i samtida myter (Kingsepp 2008, 2012). Barnbarnen väljer också att använda sig av språkliga kännetecken som formerar och konstruerar ett mytologiskt berättande: stereotyper, arketyper och symboler.

Stereotyperna används för att 'klassificera sin omvärld i enlighet med ett kulturellt inlärt typschema, som förstås och känns igen i en samtida kontext och förenklar eller överdriver personers karaktärsdrag och egenskaper. Dessa personlighetsdrag ingår inte i allmänhetens föreställning om tillåtna eller önskvärda normer och värderingar' (Kingsepp 2008, 45).

Kingsepp utgår från teorier formulerade av Cawelti i sitt resonemang om arketyper. Där framgår att en arketyper, som en förlängning eller förvrängning av stereotypen, ges ytterligare innebörd. Arketyper intar en roll och funktion där den både har 'motsägelsefulla stereotypiska drag kombineras i en karaktär, dels när drag av mänsklig komplexitet eller svaghet' som förstås och tolkas utanför den gängse kulturella kontexten (ibid., 46).

Det tredje språkliga kännetecknet, symbolen, är vanligt förekommande i myten och är laddad med en viss värdering, en viss norm och används för att klassificera någon eller något. Symbolen kan förekomma i ett flertal former, exempelvis 'verbala och visuella, sakrala och profana' (Kingsepp 2008, 46).

Det analytiska fokuset har alltså centreras till att identifiera barnbarnens berättande vad avser mytologiska grundstrukturer såsom kontraster och polarisering samt stereotyper, arketyper och symboler.

Berättandet växer fram

Förintelsen är ett historiskt skeende som ägde rum för snart 80 år sedan på den europeiska kontinenten. Den drabbade judar på både en kollektiv och individuell nivå och Don Handelman har ringat in dess betydelse:

More abstractly, the Holocaust signifies the disconnection from one another of all vital values, the uncoupling of all essential relationships, the dismemberment of all community and collectivity, of social body and human body, leading inevitably to the denial of humanity and to death. Through its absolute negation of the human, the Holocaust is ramified disorder on the cosmic scale. For Jewry, it is the experience of the extinction of cosmos and primeval chaos. (1998, 225)

Från krigsslutet 1945 fram till vår samtid har det historiska skeende bearbetats. Direkt efter kriget påbörjades en dokumentation av de överlevandes vittnesmål (Waxman 2006, 96–97) som fortsatte under efterkrigstiden. På kibbutzer i Israel växte en minneskultur fram bland de överlevande. I samband med att de överlevande själva började bilda familjer uppstod ett behov att knyta an till och minnas förintade familjemedlemmar. De började dels berätta för varandra om sina förlorade släktingar och dels om vad de själva hade fått utstå. Denna rörelse formerade de första privata initiativen till en minnesbearbetning som kom att få ett publikt uttryck och genomslag (Balf 2012, 175). Den publika bearbetningen i Israel dröjde under åren direkt efter statens grundande (Sjögren 2004, 180) men inleddes i samband med ett beslut att inrätta en allmän minnesdag över Förintelsen (Waxman 2006, 112) och förstärktes när Förintelsemuseet Yad Vashem grundades 1953 (ibid., 113) i utkanten av Jerusalem. När Eichmanns rättegång pågick i Jerusalem 1961 rapporterade man om den

på radio och en hel nation följde förhören. Rättegången ses som startskottet för en offentlig och nationell bearbetning av Förintelsens historiska skeende (ibid., 113) och samtidigt en start för de överlevande att berätta om sina minnen från kriget för sina barn (ibid., 114). År 1978 sändes en TV-serie i USA, 'Holocaust', vilken fick ett omfattande massmedialt genomslag och skapade ett intresse för de överlevandes vittnesmål. På samma sätt fick Spielbergs film 'Schindler's List' en global uppmärksamhet år 1994. Året därpå högtidlighölls minnet av Auschwitz befrielse 50 år tidigare. I samband med dessa publika begivenheter har det sedan dess pågått en kontinuerlig efterfrågan att få ta del av de överlevandes vittnesmål (ibid., 177). Det kollektiva och individuella berättandet är ett sätt för den judiska gruppen, och individen, att minnas och skapa mening (Assmann 2011, 41; Webber 2007, 75).

Idag processas Förintelsens historiska skeende i ett offentligt, och privat, berättande som utgår från de överlevandes vittnesmål. Forskning har visat att vissa överlevande har haft ett behov av att föra minnet vidare till nästkommande generationer för att därigenom motverka förintelseförnekelse (Bar-On 1995, 348). Barnbarnen har tagit på sig både ett uppdrag och ett ansvar att bearbeta och föra vidare sina mor- och farföräldrars livshistorier i skönlitterär form (se exempelvis Adorján 2017; Foer 2017). Den tredje generationen utgör därmed en ny länk i den tradition som har funnits sedan de överlevande började bearbeta vad de upplevde under Förintelsen (se exempelvis Wiesel 2006; Kertesz 2013). På samma sätt har den andra generationen bearbetat Förintelsen ur sitt perspektiv i skönlitterär form (se exempelvis Einhorn 2005; Åsbrink 2011; Rosenberg 2012).

Från historia till myt

Förintelsen är ett faktiskt historiskt skeende som har beforskats sedan det inträffade (se exempelvis Friedländer 2011a, 2011b). Några

av de som överlevde har skrivit ned sina livshistorier (se exempelvis Sachs 2001; Levi 2013) medan andra har berättat om det i en privat kontext som inte når ut till en allmänhet. I den forskning jag har bedrivit har jag kunnat visa att det stundtals sker ett generationellt berättande mellan de överlevande och deras barnbarn. Men alla överlevande kommunicerar och återger inte vad de fick genomleva och genomlida (Sarri Krantz 2018, 132).

Det råder ingen tvekan om Förintelsens historiska skeende och förlopp. Det som dock har skett är att berättelserna från Förintelsen också återges av personer som själva saknar de egna erfarenheterna av att ha genomlevt perioden. Historierna produceras och reproduceras av en allmänhet, och av familjemedlemmar till de överlevande, och kommer till uttryck i populärkulturella eller kulturella uttryck och ingår i det som Kingsepp definierar som 'ett transmedialt berättande' (2012, 12) i en mängd former: i politiska tal, i spelfilm, i videospel, i konstutställningar, i romaner och dikter, i teaterföreställningar, i konstutställningar, i minnesmonument, i muséer, i sånger, i föreläsningar, i radioprogram. När förintelseberättelserna återges av andra aktörer än de överlevande händer något med dem. De återgivna historierna blir representationer av det historiska skeendet. De konstrueras av berättaren såtillvida att det sker ett urval av vad som ska berättas och i vilken form det ska presenteras. Det blir därmed en reflektion av det levda men det kan aldrig bli en återgivning av det upplevda. Det kan inte bli ett vittnesmål. På ett generellt plan, för en allmänhet, kan processandet av Förintelsen samtidigt vara en väg att skapa mening, tillhörighet, identitet och förståelse. Och just Förintelsen har kommit att utgöra 'en moralisk-historisk måttstock för individer, samhällen och stater' (Karlsson 2010, 385). Det finns alltså ett stort värde i att ingå i berättandet, att producera eller reproducera det. Men när det transmediala berättandet

uppstår och pågår sker en förskjutning från det faktiska till det fiktiva och omvandlas från historia till myt. Det är viktigt att notera att myten inte handlar om 'personified abstractions, divinized heroes or decayed gods' (Lévi-Strauss 1955, 428). Myten handlar istället om 'en vittnesbörd om en individs eller ett samhälls historia' (Lévi-Strauss 1983, 33) och samma myt existerar på flera platser på jordklotet samtidigt och parallellt (Lévi-Strauss 1995, 11–12) och förutsätter ett historiskt, betydelsebärande medvetande (Barthes 2007, 202). Allt berättande och alla historier omvandlas inte till myt men för att ett historiskt skeende ska transformeras förutsätts en viss process enligt Kingsepp:

- a) det har antagit en relativt fast form,
- b) det återberättas upprepade gånger,
- c) det är välbekant och ingår i ett slags kulturellt kollektivt medvetande, och
- d) det innehåller återkommande inslag av mytisk, symbolisk och arketyrisk karaktär. (2008, 63)

Myten baseras dock alltid på den mänskliga historien och uppstår enbart genom att människan kommunicerar kring den historiska begivenheten (Barthes 2007, 202). Den förutsätter att det redan finns 'kunskap, ett förflutet, ett minne, en jämförande ordning av fakta, idéer och beslut' (ibid., 210). Myten kan, och kanske till och med ska, innehålla historiska fakta men när den produceras och reproduceras i ett transmedialt berättande så innehåller den liknande och återkommande 'mythical elements' (Lévi-Strauss 1995, 40). Det är strukturer och ord som i en specifik kontext får betydelse och mening av mytisk karaktär. Mytiska element återkommer i användandet av arketyper eller karaktärer likväl som symboler (Kingsepp 2008) vilkas innebörd och betydelse har diskuterats ovan. När det gäller strukturen, i kombination med användandet av

specifika symboler, handlar det om att skapa spänning och dynamik i berättelsen genom kontraster och polarisering 'mellan oss och dem, gott och ont, manligt och kvinnligt, välbekant och främmande' (Kingsepp 2012, 15). Arketyperna, karaktärerna och symbolerna känns igen och förstås av läsaren, lyssnaren, besökaren, betraktaren inom en viss given kulturell kontext (Kingsepp 2008, 154) likväl som att de används av de som producerar och reproducerar myten, däribland den tredje generationens överlevande.

Det transmediala berättandet

I det empiriska materialet från det socialantropologiska fältarbetet framträder hur och på vilka sätt den tredje generationen utformar sina förintelseöverlevande far- och morförlärdars livshistorier samt vilka mönster och drag som framträder. I mitt avhandlingsarbete kunde jag synliggöra att de överlevandes livshistorier påverkar barnbarnens identitet och individuella livsval (Sarri Krantz 2018). I den här artikeln har jag kompletterat materialet genom att studera den tredje generationens berättelser om sina far- och morförlärdars livshistorier. Detta material består av olika genrer och ingår i det pågående transmediala berättandet om Förintelsen.

Den tredje generationen

I denna artikel tar jag fasta på fyra exempel av berättelser om Förintelsen: ett brev, en roman, en radiodokumentär och ett tal som hölls vid en officiell minnesstund över Förintelsen. Den gemensamma nämnaren är att de är återgivna av barnbarn till förintelseöverlevare och behandlar samma tema. Det som också förenar dem är att de är exempel på ett transmedialt berättande som innehåller en mytologisk grundstruktur med specifika mönster och kännetecken. Det som skiljer berättelserna åt är deras 'mediaformer' (Kingsepp 2008, 194) samt att varje berättelse belyser en unik historia om

en människas erfarenheter från Förintelsen vilket ska förtydligas i följande avsnitt.

I samband med det socialantropologiska fältarbetet fick jag vid ett tillfälle möjlighet att lyssna till ett tal av en person, Ester, som identifierar sig som tredje generationens överlevande. Talet hölls på Förintelsens minnesdag i en av Stockholms synagogor och närvarande var företrädare för kungahuset, Sveriges statsminister och representanter från en majoritet av de politiska partierna i Sveriges riksdag. Talet handlade om Esters farföräldrar som båda överlevde Förintelsen. Farfadern kom till Sverige i direkt anslutning till krigsutbrottet som ensamkommande barn i augusti 1939. Han flydde från de omfattande judeförföljelserna i Tyskland, däribland Kristallnatten, för att söka en trygg hamn i Sverige. Farfadern lämnade sina föräldrar och syskon bakom sig och han återsåg dem aldrig då samtliga familjemedlemmar och släktingar mördades. Farmodern kom som flykting till Sverige sommaren 1945 och anlände till en tågperong i Skåne. Hon var då 16 år gammal och hade förlorat allt: vänner, familj och sitt hem. Det enda Esters farmor hade kvar var livet självt och hoppet om en ny tillvaro i Sverige.

I en roman berättar Natalie Verständig Axelius (2019) om sin morfar Samuel. Verständig Axelius har tagit del av hans historia genom mammans anteckningar som baseras på samtal mellan mamman och morfadern. Under uppväxten återvände hon varje år, i samband med middagarna under Jom kippur, till mammans anteckningar och det är dessa som utgör basen för berättelsen om morfadern. Av texten framgår inte huruvida hon själv pratat med sin morfar om hans upplevelser eller hans livshistoria. Morfadern kom till Sverige under krigets slutskede efter att ha transporterats tillsammans med flera andra överlevande mellan olika läger och sjukhus, ett militärsjukhus utanför Bergen-Belsen, ett sjukhus i Lübeck,

ett i Malmö och till sist ett sjukhus på Gotland. På Gotland fick morfadern både vård och vila och kunde därefter etablera sig i Sverige (ibid., 32–33).

Det tredje exemplet på en berättelse är Johanna Schreibers korta brev vilket riktas till hennes farfar (2015). I brevet framgår att Johanna Schreiber inte hade pratat med sin farfar om hans erfarenheter från Förintelsen medan han levde. I brevet ställer hon därför en mängd frågor som rör hans upplevelser och erfarenheter från krigsåren men också om tillvaron i fred och frihet i Sverige. I Schreibers brev finns både frågor som berör farfaderns tystnad men också om skulden kring att hon själv inte har tillräcklig kunskap och insikt om hans tillvaro under krigsåren. Samtidigt vittnar frågorna ändå om viss kunskap om både hans levnadsöde men också om Förintelsen generellt. Schreiber får inga svar eftersom farfadern, som sagt, redan gått bort när frågorna ställs.

Ett ytterligare initiativ att lyfta fram ett vittnesmål från Förintelsen kommer från Moa Lichtenstein som också är barnbarn till överlevande farföräldrar. Också hon bearbetar sina farföräldrars livshistoria och gör det i form av en radiodokumentär (2019). Lichtenstein bygger upp programmet genom att dels föra ett samtal med sin farmor och dels genom att brevväxla med henne. Lichtenstein ställer frågor och farmodern besvarar dem och dokumentären centreras kring brevens innehåll men också sekvenser från samtal mellan Lichtenstein och farmodern. Det framgår att det är första gången som farmodern berättar sin historia för sin familj och menar att just Moa är den som ska få lyssna på hennes berättelse. Moa är journalist och kan därmed förvalta den som ingen annan. I en kort sekvens av radiodokumentären figurerar också Lichtensteins pappa som berättar hur han har upplevt sin mammas tystnad och det faktum att han aldrig lyckats prata om hennes erfarenheter från Förintelsen.

Det mytologiska berättandet

Den tredje generationen har positionerat sig inom, och ingår i, det transmediala berättandet om Förintelsen. Varje berättelse är individuell och beskriver far- och morföräldrarnas unika livshistoria samtidigt som det hos den tredje generationens berättande finns gemensamma mytologiska teman, strukturer och element. Det transmediala berättandet innehåller ofta en inbyggd polarisering som skapar spänning och dynamik 'mellan oss och dem, gott och ont, manligt och kvinnligt, välbekant och främmande' (Kingsepp 2012, 15) och är en vanligt återkommande struktur för myten. I barnbarnens berättelser skapas en polarisering av tid och plats.

I den tredje generationens berättande formas en polarisering mellan krigstiden i Tyskland, Polen eller Sovjetunionen och fredstiden i Sverige. Ett tema som löper som en röd tråd genom barnbarnens skildringar är vad deras mor- och farföräldrar upplevde under 1930- och 1940-talet. I berättandet framträder en bild av en tillvaro såsom den gestaltades innan kriget bröt ut då familjerna levde under relativt trygga och säkra förhållanden. Barnbarnen lyfter inte sällan fram den sammanhållning, den respekt och den kärlek som präglade samvaron inom familjen i samband med samtal, måltider och utflykter. Som läsare får man en inblick i de miljöer som farföräldrarna vistades i, både i barndomshemmen men också i stadsmiljöerna och landskapen. Man får också en insyn i tillvaron i den fysiska miljön under krigsåren, i lägren, under transporter och förflyttningarna samt hur det europeiska landskapet förändrades och förstördes av krigets framfart. Inte sällan får man detaljerade bilder av vilken mat de överlevande fick under förintelseåren eller hur de hygieniska förhållandena tedde sig under tågtransporterna och i arbets- och koncentrationsläger. Barnbarnen redogör för den terror

och de umbäranden som de överlevande fick genomleva från andra delen av 1930-talet fram till krigsslutet och mejslar på det här sättet fram ett collage av bilder från de överlevandes förintelsehistoria.

Ett exempel på en polarisering i berättandet sker när Axelius Verständigis beskriver det faktum att hennes morfar överlevde trots svårigheter. Under den sista fasen av kriget pågick en febril aktivitet från tyskarnas sida för att få fångarna att jobba för krigsmakten. Samuels hälsotillstånd var kritiskt och han insjuknade i omgångar och vårdades bland annat under en kort tid på ett sjukhus i ett av lägren. I lägret återförenades han mirakulöst med en av sina bröder (Verständig Axelius 2019, 230). De sista veckorna av kriget slog Samuel följe med sin bror och de mötte friheten tillsammans när engelsmännen kom till deras läger. Det var också där de långsamt, mycket långsamt, försökte återgå till livet genom att ransonera den mat som engelsmännen hade med sig (ibid., 274). Samuel lyckades behärska sig och avstod från den soppa som engelsmännen serverade och åt istället kex som han intuitivt visste att hans mage kunde klara av. Han överlevde eftersom han förmådde att hantera hungern och låta bli mat som han förstod skulle vara farlig för honom. Samtidigt var hans broder Fischel så hungrig att han inte förmådde avstå från den soppa som engelsmännen uppmanade att honom att äta (ibid., 277). Hans bror avled i samband med krigsslutet. För Samuels del återvände långsamt både orken och viljan att leva: 'Du hade ju redan förlikat dig med tanken på att du inte skulle klara dig, men innerst inne fanns en längtan efter att leva, att få visa upp dig och säga att jag överlevde' (ibid., 275).

I denna sekvens framträder en polarisering mellan liv och död, men också mellan krig och fred, och den sköra gränsen mellan dessa ytterligheter.

Som en tidsmässig pendang till förintelseåren redogör barnbarnen för hur deras mor- och farföräldrars tillvaro i Sverige gestaltades under efterkrigstiden. Här är berättandet fokuserat på vad de överlevande lyckades åstadkomma när de levde i fred och frihet. Man får vetskap om hur de snabbt efter ankomsten till Sverige som de fick arbete. Några kunde till och med bygga upp egna verksamheter och företag. Barnbarnen berättar också om hur de överlevande mötte en livspartner och bildade familj. En tillvaro framträder där de överlevande återigen kunde leva ett aktivt judiskt liv där de judiska traditionerna kunde högtidlighållas med besök i synagogan, möjligheten att fira shabbat och högtidlighålla Pesach och Jom kippur. Inom ramen för familjelivet, och de judiska traditionerna, kunde de överlevande även minnas och prata om sina föräldrar, kusiner och syskon som hade mördats under förintelseåren. Som lyssnare och läsare får man även följa med i barnbarnens berättelser om den miljö som de överlevande mötte och tog del av i Sverige och fyllde de överlevandes tillvaro i fredstid.

Historisk och samtida antisemitism

Två barnbarn, Ester och Johanna Schreiber, lyfter fram ett helt specifikt tema när de berättar om sina farföräldrar. I det tal som Ester höll under Förintelsens minnesdag och i det brev som Johanna Schreiber skrev till sin bortgångne farfar resonerar båda om den antisemitism som deras farföräldrar fick utstå under Förintelsen. I samma andetag som de diskuterar den historiska antisemitismen relaterar de till den antisemitism som kommer till uttryck i det samtida svenska samhället. Antingen gör de det utifrån en egen erfarenhet, som i Esters fall, eller som en företeelse som påverkar en judisk institution och en judisk grupp som Schreiber lyfter fram. I en passage väver Schreiber samman dåtid och nutid då hon frågar sin farfar om livet i koncentrationslägret och hur han upplevde att tvingas se tillvaron genom det elektriska stängsel som

omringade lägerområdet. I nästa mening skriver hon om det stängsel som omgärdar det judiska ålderdomshemmet i Göteborg i samtiden:

Jag tänker också på dem, när jag ser det höga, svarta staketet kring det judiska ålderdomshemmet i Göteborg och hur ironiskt det är att människor som befann sig i samma situation som du, som stängdes in bakom de där höga stängslen, nu måste se galler varje dag igen. Men inte för att ni hålls instängda av fienden, utan för att den kan finnas där utanför och vilja er illa. (Schreiber 2015, 87)

Genom denna iakttagelse skapar Schreiber en jämförelse mellan de antisemitiska strukturerna under Förintelsens historiska skeende med en samtida tillvaro för judar i Göteborg där antisemitismen är närvarande. Schreiber kommenterar på detta sätt både den samtida situationen för judar i Sverige och sin farfars livshistoria och vad han fick uppleva under Förintelsen på 1940-talet. Genom att ställa dessa ideologiska uttryck i relation till varandra formar Schreiber också en polarisering i tiden, mellan historia och nutid, men också av det geografiska rummet, mellan Tyskland och Sverige. Det blir också en kommentar till den tidsmässigt obundna, och ständigt närvarande, antisemitismen.

På ett liknande sätt lyfter Ester fram en episod från sin skolgång som påverkat henne och hennes ställningstaganden samtidigt som den också bidrar till att belysa en polarisering mellan nutid och historia. I talet berättade Ester om hur hon blev utsatt för en antisemitisk attack under sin gymnasietid. Hon berättar om hur hon upptäckte, efter en lektion då hon kom gående i skolkorridoren, att någon hade ristat in ett stort hakkors just på hennes skåp. I sitt tal blickade hon tillbaka på attacken och konstaterade att 'Någon vill påminna mig om hur fel min identitet är. Hur fel jag är' och jämförde den situation hon hade upplevt med den

som hennes förintelseöverlevande farföräldrar hade utsatts för 70 år tidigare i Nazityskland och i det ockuperade Polen. Samma symbol hade då förföljt hennes förintelseöverlevande farföräldrar.

När Ester fortsatte sitt tal berättade hon om det beslut hon tog efter hakkorsincidenten som hon hade utsatts för, nämligen att hon skulle gå ut i skolor för att berätta vad som hänt henne själv och vad som hade hänt hennes farmor och farfar samt hennes mördade släktingar. Hon hade också bestämt sig för att berätta allt hon kunde om Förintelsens historiska skeende för andra skolelever. Men i sitt tal lyfte hon även en mer allmängiltig aspekt av sina initiativ till att föreläsa:

Jag vill minnas. Av flera anledningar. Dels för att jag inte vill att mina farföräldrars arv ska dö med dem. Och dels för att jag inte vill att världen ska glömma den ondska som Förintelsen innebar för miljontals människor. Och jag står här idag av samma anledning som jag har stått framför hundratals skolelever och berättat. Jag vill föra minnets kamp mot ondskan.

I Esters tal väver hon ihop både sina egna erfarenheter av antisemitism med sina farföräldrars erfarenheter under 1930- och 1940-talet i Tyskland och det ockuperade Polen. Hon stakar också ut en väg som hon vill gå där minnesbearbetningen är central och belyser ett högre syfte med sin målsättning: att föra en kamp mot ondskan. Samtidigt är talet ett exempel på hur berättandet utformas med hjälp av en polarisering mellan en dåtid och en samtid. Oavsett hur och när antisemitismen gestaltas, om det är under den nazityska diktaturen eller i ett nutida Sverige, så påvisar båda barnbarnen hur en både historisk och samtida antisemitism påverkar den judiska individen och den judiska gruppen. Den tidsmässiga och spatiala polariseringen framträder därmed i full skärpa.

Ett mytologiskt språkbruk

Den franske socialantropologen Lévi-Strauss menar att myten baseras på historiska fakta men att den också innehåller 'mythical elements' (1995, 40) vilket nämndes ovan. Dessa 'mythical elements' är exempelvis betydelsebärande ord som i ett givet sammanhang får en mytisk mening och funktion såsom symboler, stereotyper och arketyper (Kingsepp 2008). En mytisk berättelse fordrar ett givet sammanhang där dess ursprung är välkänt och vilar på 'kunskap, ett förflutet, ett minne, en jämförande ordning av fakta, idéer och beslut' (Barthes 2007, 210). Den tredje generationens överlevandes transmediala berättande byggs dels upp av den spänning som skapas genom den ovan nämnda polariseringen. Men den byggs också upp genom att fylla historierna med stereotyper, arketyper och symboler som kopplas till Förintelsen och är välkända i den västerländska kontexten.

Mytologiska symboler

När barnbarnen ingår i det transmediala berättandet och återger sina far- och morföräldrars förintelsehistoria används ett specifikt språkbruk där ordvalen utgör mytiska element, ofta i form av symboler, och talar till lyssnarens och läsarens kunskap och känedom om den historiska perioden. I Esters tal används symboler som förknippas med förintelseåren: hakkors, flykt, förlust och död. I Lichtensteins radiodokumentär byggs berättelsen upp kring liknande ordval; läger, svält, tvångsarbete, godståg, som också de signalerar en koppling till förintelsehistorien. På samma sätt fyller Schreiber sin koncentrerade text med ord som associeras till Förintelsen, ofta i form av symboler men också tillstånd och händelser snarare än personer: godståg, elektriska staket, koncentrationsläger, hunger och dödsmarsch. I Lichtensteins berättelse finns på samma sätt beskrivningar i det att

hon bygger upp sin historia kring symboler som tågfärd, boskapsvagn, bombningar, koncentrationsläger samt tvångsarbete och hunger. Verständig Axelius är inget undantag utan använder ett välkänt språkbruk fyllt av symboler där just tåg och tågräls är starkt kopplat till transporterering av judar på den europeiska kontinenten och en återkommande symbol för och förknippat med skeendet under Förintelsen:

På torget vid Judenrat var knappt trettio unga män i din ålder samlade. Ni leddes in i ett rum där man prickade av era namn. Längs med andra sidan av huset löpte tågrälsen. Ett passagerartåg tog er till Sieradz. Där fick ni gå av för att registreras igen, innan ni leddes tillbaka in i tåget som fortsatte resan västerut. (Verständig Axelius 2019, 194).

I berättandet om morfar Samuel byggs berättelsen upp av symboliska ord som samtidigt visar på hur han, och andra män, transporterades. På ett liknande sätt använder Schreiber ord såsom dödsläger, soppa, bröd, som tillsammans formar en bild av tillvaron i lägret och som är förknippade med den historiska perioden, då hon ställer frågorna till sin farfar:

När du och din pappa befann er i lägret, höll ni ihop och hjälpte varandra, det har jag förstätt. Men hur lyckades ni egentligen med det, och hur klarade ni att överleva? Åt ni brödet som var gjort av sågspån och drack soppa kokad på rotfruktsskal, som jag har läst i böcker att man gjorde i dödslägren? (Schreiber 2015, 87)

Dessa ordval utgör en del av uppbyggnaden av förintelseberättelserna. De är symboler som läsare känner igen från det transmediala berättandet av Förintelsen. Orden i sig är inte

nödvändigtvis symboler för Förintelsen, och många av dem kan användas i andra sammanhang, men när de används i barnbarnens kontext blir de mytiska element som både är betydelsebärande och samtidigt symboliska. De mytologiska orden ingår i det transmediala berättandet som omgärdar Förintelsen.

Mytologiska stereotyper och arketyper

I det transmediala berättandet om Förintelsen ingår även att bygga upp berättelserna med hjälp av stereotyper och arketyper som på samma sätt som de mytologiska symbolerna bidrar till att berättelserna får en mytisk stämning och inramning. I vissa fall kan en person eller en karaktär förekomma som en namnlös figur som snarare har en imaginär närvaro i berättelsen medan det i andra fall är namngivna och identifierbara personer som har haft betydelse för de överlevande.

Som en röd tråd genom Verständig Axelius berättelse om morfadern Samuel finns karaktärer som fyller en avgörande funktion och påverkar hans livsöde. I en sekvens uppstår en situation då Samuel försöker undkomma den nazistiska jakten på judiska män i den stad där han befann sig. Han blir infångad av en anhängare till Hitlerjugend och förstår att han inte kan undkomma. Plötsligt ser han dock att den person som kommit på honom är en granne och barndomsvän och för en kort stund väcks ett hopp om att han kan få hjälp att fly. Han inser dock snabbt att så inte var fallet:

Men just som du skulle gå in genom porten dök en ung man upp framför dig. Det första du märkte var hans uniform som visade att han tillhörde Hitlerjugend. Du förstod att det var slut med dig.

Men du såg hans ansikte, hans blåa ögon. 'Frischke!'

Den unge mannen var din barndomsvän, din lekkamrat och granne.

(Verständig Axelius 2019, 154)

Klasskamraten hjälpte honom inte utan föste honom framför sig så att han tvingades gå till ett torg där stadens alla judar hade förts samman av nazisterna. Den person som en gång hade varit Samuels vän hade förändrats och kom att bli hans främsta fiende liksom det system han företrädde.

Hitler är den främste mytologiske arketypen i alla förintelseberättelser och utgör en helt egen kategori (Kingsepp 2008, 147). Att skriva fram att barndomsvännen och grannen tillhörde Hitlerjugend är därför av betydelse. Hitlerjugend var en nazistisk ungdomsrörelse och ingick i den en nazistisk organisation vars ändamål var att utrota judar i Europa. Den före detta klasskamraten blir på detta sätt en stereotyp för nazismens ondska och symboliserar därmed både nazismen och den nazistiska maktapparaten (ibid., 137).

I berättelsen finns ytterligare en mytologisk dimension i framställningen av förskjutningen och förändringen i relationen mellan Frischke och Samuel. Denna sekvens visar också på att de båda, i en svunnen tid, hade varit vänner och grannar. Men när de återser varandra har relationen förändrats och de gestaltas som ett offer och en bödel. På detta sätt uppstår en polarisering mellan de två männen vilket bidrar till en spänningsförhöjning.

I berättelsen om Samuel får man möta personer som antingen hjälpte honom med mat eller som lät bli att förråda och lämna ut honom och hans familj till nazisterna. Dessa stereotyper är centrala i berättelsens mytologiska uppbyggnad då deras handlingar symboliserar det goda i Samuels liv. Ett exempel är portvakten, i det hus där Samuel eller hans familj bodde, som inte förrådade familjen som befann sig i vindsvåningen när nazisterna sökte igenom fastigheten (Verständig Axelius 2019, 156). Ett annat är den polska kvinnan som gav Samuel mat under en av perioderna då han hade befann sig i ett läger och utförde tvångsarbete på vintern:

Så fort du fick chansen smet du iväg från arbetet för att knacka på hos den polska kvinnan, och varje gång släppte hon in dig medan Ania stod vakt utanför. Du hällde i dig tjock mjölk ur glasflaskan och tuggade bröd med ost och smör. Allting gick så snabbt att du aldrig hann tacka kvinnan för att hon riskerat sitt liv för dig. Du hann aldrig ens fråga vad hon hette. (Verständig Axelius 2019, 206)

Dessa personer, portvakten och bondfrun, valde att agera på ett sätt så att det påverkade Samuels förutsättningar under Förintelsen och Axelius Verständig låter förstå att utan dem hade han kanske inte överlevt.

Under förintelseåren möter Samuel personer, stereotyper, vars agerande och handlingar är avgörande för morfaderns fortlevnad. Samtidigt utgör grannpojken som hade gått med i Hitlerjugend samt portvakten och den polska bondkvinnan kontrasterande enheter. De bidrar till en polariserande uppbyggnad där det onda ställs mot det goda. Detta skapar en kontrasterande inramning och innebörd och förstärker den mytologiska grundstrukturen.

Namnlösa arketyper

I de andra barnbarnens berättande figurerar imaginära, namnlösa personer som agerar och påverkar både de överlevande far- och morföräldrarna, samt barnbarnen, genom att vara pådrivande av den antisemitiska ideologin. Det är varken identifierade eller namngivna personer men uppbyggnaden av berättandet ger ändå läsaren en aning om deras existens. I Lichtensteins fall flyr och färdas hennes farmor över den europeiska kontinenten för att undgå de jagande antisemitiska våldsutövarna. I Esters fall får man veta att hennes farföräldrar påverkades av den antisemitiska ideologin och fick dem att fly alternativt räddas från dess utövare och agerande. Esters tal centreras också kring den händelse där hennes skolskåp blir

utsatt för vandalisering då någon ristar in ett symboliskt hakkors på skåpdörren. Här är det en namnlös figur som agerar och signalerar till henne att, som Ester själv säger i talet, hennes identitet är fel. Det finns egentligen ingen information om personen, eller personerna, som utför de antisemitiska handlingarna mot vare sig Ester själv eller hennes farföräldrar, men talet signalerar det antisemitiska tankegodsets ondskefullhet och får därmed en symbolisk innebörd. På samma sätt skapas en hotfull stämning i Schreibers brev då hon skriver fram de judiska pensionärernas existens bakom ett inhägnat område i skydd från antisemitiska strömningar i Göteborg. Som läsare kan man ana att staketet runt det judiska ålderdomshemmet ska beskydda de äldre från namnlösa och oidentifierbara antisemitiska våldsutövare liknande de som förekom i Nazityskland under andra världskriget och kan närmast förstås som en arketyper genom dess övermänskliga ondska.

Som en röd tråd genom barnbarnens berättelser löper ett mytologiskt språkbruk som skapas genom användandet av symboler, stereotyper och arketyper. Det är ord som i den västerländska kontexten får läsaren och lyssnaren att associera till Förintelsen. I berättelserna figurerar både synliga och osynliga personer som genomför goda alternativt onda handlingar. Stundtals kan man bara ana dem medan de andra gånger figurerar med både namn och personliga attribut. De förstärker berättelsernas mytiska drag genom sin närvaro. Sammantaget skapar språkbruket en bild av de överlevandes, och barnbarnens, livsvillkor i en både historisk och samtida kontext.

Diskussion

I forskning om barnbarn till personer som överlevt Förintelsen framhålls att de utformar sin förståelse och sitt berättande utifrån både en individuell uppfattning samt en individuell tolkning (Aarons & Berger 2017). Med utgångspunkt i studiens första frågeställning,

hur utformar den tredje generationen sina berättelser om Förintelsen, har jag kunnat visa att barnbarnen i mångt och mycket utgår från sina far- och morföräldrars livshistorier när de utformar berättelserna om Förintelsen. Barnbarnen tar fasta på en beskrivning av vad de överlevande har fått uppleva och genomleva. Här koncentrerar de sig på episoder som hände innan, under och efter kriget. Barnbarnen framhåller enskilda episoder från svåra umbäranden som de överlevande fick utstå i exempelvis arbets- och koncentrationsläger. Som en del av utformningen av berättelserna lyfter de fram personer som far- och morföräldrarna mötte under förintelseåren vilka hade, av ondo eller av godo, betydelse för deras livsöden. Barnbarnens berättelser synliggör också en resa över den europeiska kontinenten under krigsåren där mor- och farföräldrarna fördes och färdades. De utformar därför sina berättelser genom att synliggöra en varierad och mångbottnad bild av far- och morföräldrarnas levnadsöden.

Barnbarnen utformar även sitt berättande med utgångspunkt i judiska erfarenheter av en nutida antisemitism som riktas mot dem själva eller mot den judiska minoriteten i dagens svenska samhälle. Här framträder liknelser mellan den historiska antisemitism som de överlevande fick möta under krigsåren med det som den judiska gruppen får möta i fredstid i Sverige.

Enligt Lévi-Strauss handlar myten om 'en vittnesbörd om en individs eller ett samhälles historia' (1983, 33). Kingsepp framhåller att alla historiska begivenheter inte transformeras till ett mytologiskt berättande utan fastställer några kriterier för att det ska ske: berättelsen har en fast form, den återupprepas, den är välbekant och ingår i ett kulturellt och kollektivt medvetande samt har inslag av mytisk, symbolisk och arketypisk karaktär (2008, 63). Med utgångspunkt i studiens andra frågeställning, vilka mytologiska mönster framträder i den tredje generationens berättande om

Förintelsen, har jag visat att barnbarnens berättande innehåller mytologiska element. De använder sig av en polarisering av både den geografiska platsen eller av tiden samt genom användandet av symboler, stereotyper och arketyper. Vid vissa tillfällen vävs dessa element samman och det görs en polarisering av stereotyper.

Barnbarnen bygger upp sitt berättande kring mytologiska element för att göra det möjligt för allmänheten att ta del av dem och göra dem tillgängliga. De mytologiska elementen blir på detta sätt ett medel för berättandet. Det kan förstås som ett behov av att vittna om den individuella historien under Förintelsen. Det kan också förstås som ett behov av att vittna om ett samhälles historia. Att använda mytens berättarformat är sannolikt inte något som görs medvetet. Det måste närmast förstås som en form för att göra historien möjlig att berätta. Med hjälp av mytologiska särdrag, ondska, överlevnad, förlust, svält, godhet, kan mor- och farföräldrarnas livshistorier göras både intressanta och relevanta samt tillgängliga för en allmänhet.

I litteraturvetenskaplig forskning om barnbarnen till de som överlevt har Aarons och Berger kunnat påvisa att Förintelsen utgör 'the defining moment in time' (2017, 27). På samma sätt har Handelman lyft fram Förintelsens betydelse för den judiska gruppen (1998). Andra forskare har visat hur minnesbearbetning av Förintelsen vuxit fram under efterkrigstiden (Waxman 2006; Webber 2007; Assmann 2011). I studiens tredje frågeställning, vilken betydelse har berättandet för barnbarnens identitet, vill jag lyfta fram de överlevandes livshistoriers betydelse för barnbarnens identitet. I denna artikel har jag kunnat visa fyra exempel på hur barnbarn har tagit på sig att berätta om de överlevandes historier. I berättandet koncentrerar de sig på att levandegöra episoder, händelser och personer som har haft betydelse för och påverkan på

deras individuella livsöden. Jag har också kunnat visa att de gör det genom att använda en mytologisk berättarform som gör historierna tillgängliga för en allmänhet. Men jag vill ändå påstå att barnbarnens berättelser, till syvende och sist, handlar om att levandegöra de överlevandes levnadsöden och vittna om en förgången tid, och samtidigt göra dem till en berättelse om dem själva. Det är värt att notera att barnbarnen, samtidigt som de återger sina far- och morföräldrars livshistorier, och därmed ingår i en pågående minnesbearbetning av Förintelsen, skriver in sig själva i berättelserna. Genom att ta på sig ansvaret, och därmed stafettpinnen, att bära budskapet vidare om en både nutida och historisk antisemitism till samtida och framtida generationer fyller deras berättelser en avgörande funktion. Barnbarnen ingår i reproduktionen av minnesbearbetning av Förintelsen för sin egen och för andras skull. Barnbarnens identitet både påverkas och definieras av de överlevandes historier samtidigt som berättelserna är en svensk nulägesrapport av situationen för judar. Det måste ses som ett vittnesmål om en samtida

Referenslitteratur

- Aarons, Victoria, & Alan L. Berger. 2017. *Third-Generation Holocaust Representation Trauma, History and Memory* (Evanston: Northwestern University Press).
- Adorján, Johanna. 2017. *En alldeles särskild kärlek* (Stockholm: Norstedts).
- Assmann, Jan. 2011. *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance and Political Imagination* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Aull Davies, Charlotte. 2008. *Reflexive Ethnography A Guide to Researching Selves and Others* (London: Routledge).
- Bagage från läger 99*. 2019. Moa Lichtenstein. P1 dokumentär. Producent: Martin Jönsson. Sveriges radio. P1 18 augusti.
- Balf, Micha. 2012. 'Holocaust survivors on kibbutzim. Resettling unsettled memories', i

antisemitism som sker på gator och torg, mot institutioner och individer, i Sverige idag. Att ta på sig ett berättande om det historiska skeendet, och dra paralleller till samtiden, blir ett sätt att konstruera och iscensätta den egna identiteten.

Slutord

I denna artikel har jag haft möjlighet att fördjupa mig i fyra barnbarns berättelser om sina far- och morföräldrars erfarenheter från Förintelsen. En begränsning i studien har dock varit att jag inte har genomfört intervjuer med barnbarnen om deras tankar och reflektioner kring berättandet. I framtiden hoppas jag kunna studera just detta.

Jag har dock visat hur och på vilka sätt barnbarnen levandegör en svunnen tid genom att återge de överlevandes vittnesmål samt resonerat kring berättelsernas betydelse för barnbarnen själva. Barnbarnens berättelser utgör ett bidrag, en pusselbit, till en förståelse för och kunskap om en historisk epok som förhoppningsvis når långt bortom akademiens värld. ■

Holocaust Survivors. Resettlement, Memories, Identities, red. D. Ofer et al., 165–183 (New York: Berghahn Books).

Bar-On, Don. 1995. *Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust* (Cambridge, MA: Harvard University Press).

Barthes, Roland. 2007. *Mytologier* (Lund: Arkiv förlag).

Benz, W. 2004. 'Anti-Semitism in Europe: Traditions, structures, manifestations', Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies, *The Hugo Valentin Lectures* (III), red H. Runblom & P. Jegeback, 13–36.

Einhorn, Lena. 2005. *Ninas resa* (Stockholm: Prisma).

Foer, Jonathan Safran. 2017. *Allt är upplyst* (Stockholm: Norstedts).

Friedländer, Saul. 2011a. *Förföljelsens år 1933–1939* (Stockholm: Natur och Kultur).

- Friedländer, Saul. 2011b. *Utrotningens år 1939–1945* (Stockholm: Natur och Kultur).
- Gorrara, Claire. 2018. 'Not seeing Auschwitz: Memory, generation and representations of the Holocaust in twenty-first century French comics', *Journal of Modern Jewish Studies*, 17/1, 111–126. <https://doi.org/10.1080/14725886.2017.1382107>
- Handelman, Don. 1998. *Models and Mirrors. Towards an Anthropology of Public Events* (New York: Berghahn Books).
- Hannerz, Ulf. 2001. 'Introduktion: när fältet blir translokalt', i *Flera fält i ett Socialantropologer om translokala fältstudier*, red U. Hannerz, 7–35 (Stockholm: Carlssons).
- Karlsson, Klas-Göran. 2010. *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn* (Stockholm: Atlantis).
- Kertesz, Imre. 2013. *Mannen utan öde* (Stockholm: Norstedts).
- Kidron, Carol. 2009. 'Toward an ethnography of silence: The lived presence of the past in the everyday life of Holocaust trauma survivors and their descendants in Israel', *Current Anthropology*, 50/1, 5–27. <https://doi.org/10.1086/595623>
- 2010. 'Silent legacies of trauma: A comparative study of Cambodian, Canadian and Israeli Holocaust trauma descendant memory work', i *Remembering Violence. Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission*, red N. Argenti & K. Schramm, 193–228 (New York: Berghahn Books).
- 2014. 'Inheriting discontinued bonds: Trauma-descendant relations with the genocide dead', *Death Studies*, 38: 322–334. <https://doi.org/10.1080/07481187.2013.766652>
- 2015. 'Survivor family memory work at sites of Holocaust remembrance. Institutional enlistment or family agency?', *History & Memory*, 27/2, 45–73. <https://doi.org/10.2979/histmemo.27.2.45>
- Kingsepp, Eva. 2008. *Nazityskland och populärkulturen. Minne, myt och medier*. Doktorsavhandling, Stockholms universitet.
- 2012. 'Populärkulturen och förhållandet till Nazityskland', i *Hitler för alle. Populärkulturella perspektiv på Nazityskland, andra världskriget och Förintelsen*, red E. Kingsepp & T. Schult, 11–28 (Stockholm: Carlssons).
- Lévi-Strauss, Claude. 1955. 'The structural study of myth', *The Journal of American folklore*, 68/270, 428–444. <https://doi.org/10.2307/536768>
- 1983. *Det vilda tänkandet* (Lund: Arkiv förlag).
- 1995. *Myth and Meaning* (New York: Schocken Books).
- Levi, Primo. 2013. *Är detta en människa?* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag).
- Mihailescu, Dana. 2018. 'Mapping transgenerational memory of the Shoah in third generation graphic narratives: On Amy Kurzweil's Flying Couch (2016)', *Journal of Modern Jewish Studies*, 17/1, 93–110. <https://doi.org/10.1080/14725886.2017.1382105>
- Reynolds, Meghan. 2017. 'Constructing the imaginative bridge: Third-generation Holocaust narratives', *American Journal of Undergraduate Research*, 14/1: 25–34.
- Rosenberg, Göran. 2012. *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (Stockholm: Bonniers Förlag).
- Sachs, Nelly. 2001. *Samlade dikter* (Stockholm: Mänpocket).
- Sarri Krantz, Anna. 2018. *Tredje generationens överlevande – en socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen*. Doktorsavhandling, Lunds universitet.
- Schreiber, Johanna. 2015. 'Brev till min farfar', i *I skuggan av Förintelsen. De överlevandes barn och barnbarn*, red I. Lomfors et al. 85–91 (Stockholm: Judiska museet).
- Sjögren, Karin. 2004. 'Landskap och plats mellan minne och myt', i *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*, red Å. Berggren et al., 175–194 (Lund: Nordic Academic Press).
- Verständig Axelius, Natalie. 2019. *Det var inte jag som skulle dö* (Stockholm: Natur och kultur).
- Waxman, Zoe. 2006. *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation* (Oxford: Oxford University Press).
- Webber, Jonathan. 2007. 'Making sense of the past: Reflection on Jewish historical consciousness', i *Identity and Networks. Fashioning Gender and Ethnicity across Cultures*, red. D. Fahy Bryceson et al., 73–90 (New York: Berghahn Books).
- Wiesel, Elie. 2006. *Night* (New York: Hill & Wang Inc.).
- Åsbrink, Elisabeth. 2011. *Och i Wienerwald står träden kvar* (Stockholm: Natur och kultur).

Anna Sarri Krantz är fil. dr i socialantropologi. Hon har två intresseområden för sin forskning. Det ena är inriktad mot den samtida minnesbearbetningen av Förintelsen och hur den iscensätts i ett individuellt och institutionellt berättande. Det andra är inriktat mot det svenska skolväsendets demokratiuppdrag samt förskolor och skolors arbete med de aktiva åtgärderna mot diskriminering. I dagsläget arbetar hon som universitetslärare på Institutionen för pedagogik, didaktik och utbildningssociologi vid Uppsala universitet. Hon har en bakgrund som skollärdare på gymnasiet och gymnasielärare i svenska och historia.